

Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról

1. Földrajzi neveink strukturális sajátságainak a fölismerése (l. NyK. 72: 95. kk) nemcsak új elméleti eredménnyel gazdagította névtudományunkat, hanem sok új problémát is állított az elé. Afelől nem lehetnek kétségeink, hogy a névstruktúra jelenleg még tisztázatlan, kellően meg nem világított részletei az elkerülhetetlen viták hevében, mint általánosan elfogadott tudományos konvenciók, idővel kijegecesednek majd. Annak sem látom különösebb akadályát, hogy a pillanatnyilag ellentétben állónak látszó névélettani és strukturális szempontok hamarosan közös nevezőre kerüljenek, minthogy ténylegesen nem is ellenlábasai, hanem kölcsönös kiegészítői egymásnak, ahogy ezt jelen tanulmányom is igazolni fogja. A kételkedések és ingadozások mellett azonban egy veszély lehetőségét is fölveti a földrajzi nevek ismertté lett strukturája.

Földrajzi neveink lényegéhez eddig is különböző irányokból próbáltunk közelíteni. Kutatási céljaink és módszereink egyrészt — magától érthetően — a nyelvészeti, másrészt a történeti — művelődés-, település-, gazdálkodástörténeti — és néprajzi, tehát a névélettani szempontok heterózisa maradt mostanáig. E jelzett szempontok figyelembevétele jogos és elkerülhetetlen névkutatásunkban, tudnunk kell azonban, — ha szabad itt ezzel a kifejezéssel élnem, — disztिंगválni. Félő ugyanis, hogy most, a strukturális szempontok jelentkezésével, a kutatásnak az eddigi heterogenitása tovább fokozódik, esetleg olyannyira, hogy — a nézőpontok különbözősége alapján — egymástól szétváló névkutatási irányzatok alakulnak ki. És valljuk be azt is, hogy ezek az irányzatok egészen természetes jogok alapján alakulhatnak ki.

A földrajzi név — anyagát tekintve — akusztikai jelenség. Minthogy azonban éppolyan hangtani, szótani, alaktani és jelentéstani sajátságokkal rendelkezik, mint a köznévi illetve köznévi szó szerkezet, ténylegesen nyelvijelenségnek kell tartanunk. Ez természetesen azt jelenti, hogy a földrajzi nevek is alá vannak vetve a nyelv általános törvényeinek: nem mentesek a nyelvi tendenciáktól, nyelvjárási hatásoktól, sőt a nyelvi konzervatívizmus is éppúgy — olykor még fokozottabban — föllelhető bennük, mint más nyelvi jelenségekben (vö. BÁRCZI GÉZA, Szók.² 150; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa, Bp. 1967. 187. kk). Ez a tény pedig nemcsak indokolja azt a régóta művelt és eredményekben gazdag kutatási gyakorlatot, mely szerint a földrajzi neveinket nyelvészeti tanulmányozás tárgyává tettük, hanem jogalapot ad arra, hogy ezt a gyakorlatot a jövőben is kövessük (l. INCZEFI GÉZA: SzPFÉ. 1962. 31).

LŐRINCZE LAJOS (Földrajzi neveink élete, Bp. 1947.; Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai, Bp. 1949.) alapvető elméleti és módszertani névkutatói munkássága nyomán az is ismeretessé vált, hogy a föld-

rajzi név nemcsak a nyelvészeti jelenség. Mint a táj egyes részeit egyediesítő, s így az ember gyakorlati céljait szolgáló emberi termék, a földrajzi név kifelé szoros viszonyt tart a tájjal és az emberrel. Hatása alatt áll a táj változásainak, az ember pszichikai, társadalmi, gazdasági és egyéb körülményeinek, nem egyszer éppen az emberi fantáziának. Újabb kutatásaink alapján azt is tudjuk, hogy a földrajzi nevek létrejöttét névtanilag kimutatható, úgynevezett determináló tényezők irányítják; alakulásukat, pusztulásukat az e tényezők között jelentkező szituációk szabják meg (l. BALOGH LÁSZLÓ, A szituáció szerepe tulajdonneveink alakulásában, Nyr. 95:158—161). Mindez pedig arra utal, hogy a földrajzi név — LŐRINCZE terminológiáját véve alapul — névélettani jelenség is, s mint ilyen, joggal igényt tart rá, hogy névélettani tanulmányozás tárgyává is tegyük. Jegyezzük meg, hogy az utóbbi két évtizedben ezt nem is mulasztották el kutatóink megtenni.

A földrajzi nevek nemrégiben kimutatott strukturális sajátossága (l. BALOGH LÁSZLÓ, A földrajzi nevek struktúrája, NyK. 72: 95. kk.; uő. A földrajzi nevek szerkezeti rendszere, uo. 74: 200. kk.) bizonyítja azt is, hogy a földrajzi nevek nemcsak kifelé — az ember és a táj felé — tartanak fönt viszonyt, hanem rendelkeznek egy sajátos — neven belüli — szerkezettel, aminek kimutatható egységei: bázisnév és lokalizátor (l. NyK. 72:101), belsőleg is viszonyt tartanak egymással. Ebből következik, hogy a földrajzi név strukturális jelenség is, s ezért kutató munkánkban strukturális tanulmányozás tárgyát is képezhetik. Hogy ilyen jellegű vizsgálatokat eddig még nem végeztünk, az csupán a névstruktúra kései fölismerésével indokolható. Nincs azonban akadály annak, hogy az eljövendő időben ilyen vizsgálatokat ne végezhessünk.

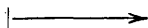
A speciális névkutatási irányzatok kialakulására tehát fejtegetésünk alapján nemcsak a lehetőség, hanem a természetes jogalap is megvan. Ennek megtörténte azonban — az irányzatok öncélúsága miatt — általános névtani szempontból nem lenne előnyös az én meglátásom szerint. LŐRINCZE LAJOS (Földrajzinév-gyűjtésünk . . . , 4.) mondja, hogy „minél több szempontból vizsgáltuk meg földrajzi neveink különböző típusait, annál határozottabban felmerült egy olyan kutatásnak a szükségessége, melynek középpontjában nem egy másik tudományág, hanem maga a név áll.” — A földrajzi név, mint láttuk, heterogén jelenség: anyagában nyelvi, külső viszonyában névélettani és belső viszonyában strukturális jelenség. Így, ha bármelyik speciális — pontosabban öncélú — irányzat alapján fognánk is vallatóra a földrajzi neveket, csak részeredményt kaphatnánk, minthogy részanyagot tettünk vizsgálat tárgyává. Az eredmények esetleges bővítése pedig csak azzal járna, hogy vizsgálatunkban túltengene vagy a nyelvészeti vagy a lélektani, illetve vagy a különféle történeti vagy a strukturális szempont, s ezzel a névtudománytól távolodva, valamely más tudományág felé közelítenénk.

Általános névtani szempontból tehát csak az lehet előnyös, ha a földrajzi nevek heterogén sajátosságait egységbe fogva, egy olyan komplex vizsgálatban végezzük kutató munkánkat, melyben sajátos plasztikájával: nyelvi anyagának valamint külső és belső viszonyainak hármasszoros dimenziójában jelentkezik a földrajzi név.¹

¹ Ez a kíváncsi nem új, SEBESTYÉN ÁRPÁD (MNy. 13:31) már évekkel ezelőtt számolt hasonló jellegű igények lehetőségével.

2. Plasztikát és hármás dimenziót mondtam. Hadd próbáljam ezt a következőkben geometriai segédlettel szemléltetni is.

Ha földrajzi neveinket csupán nyelvi alapon vizsgáljuk, akkor csak a nevek nyelvi anyagáról kaphatunk képet. Az állapot mind leíró, mind történeti szempontból azonos. Némi többlet akkor mutatkozhat, ha a történeti és leíró anyagot párhuzamba állítva boncolgatjuk. Ekkor képet nyerhetünk a nevek időbeli változásairól is. A vizsgálat azonban így is egyoldalú marad, mert a földrajzi nevek nyelvi vizsgálata csak arra képes, hogy számot adjon a nevek nyelvi anyagának állandóságáról illetve változékonyságáról. Az ilyen vizsgálati módszert, minthogy egyirányú, geometriailag egyetlen vízszintes egyenessel ábrázolhatjuk:

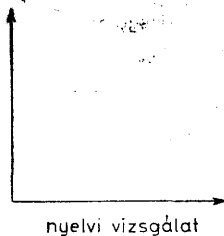

A csupán névélettani vizsgálat nagyon hasonlít ehhez a csupán nyelvi szempontú vizsgálathoz. Nem képes egyébről, mint a földrajzi nevek külső viszonyairól fölvilágosításokat adni. A történeti és leíró adatok párhuzamában, ahogy a pusztán nyelvi vizsgálat esetében is láhattuk, képet nyerhetünk még a külső viszonyok változásairól is. Geometriai képe tehát a névélettani vizsgálati módszernek is csupán egy egyenes. Tekintettel azonban arra, hogy a névélettani vizsgálat nem esik egybe a nyelvi vizsgálattal, s minthogy érintkezési pontjuk van, — metszik egymást, — nem is párhuzamos vele, egy függőleges egyenessel tudjuk szemléltetni:

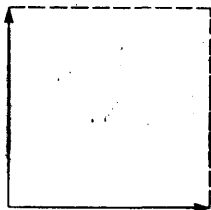
Megváltozik azonban ez a geometriai kép akkor, ha a hangoztatott é ajánlott komplex vizsgálat értelmében a nyelvi és a névélettani kutatásoka egységbe hozzuk. Ez esetben így ábrázolhatunk:

névélettani vizsgálat

Ennek a geometriai képnek már két egyenese van, amit két dimenzióknak foghatunk föl: hosszúság = nyelvi dimenzió, magasság = névélettani dimenzió. Szemléltetésünkben így egy plasztikusabb ábra jelentkezik, mivel két dimenzióban a geometria tanítása szerint már a síkot

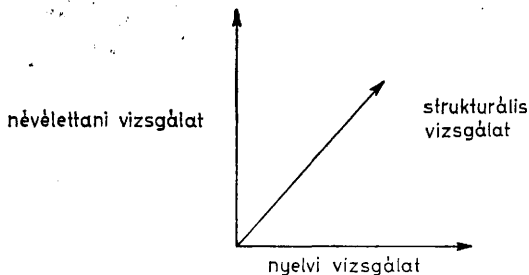
láthatjuk. Ennek megfelelően ki is egészíthetjük vázlatunkat az alább látható két dimenziós formára:

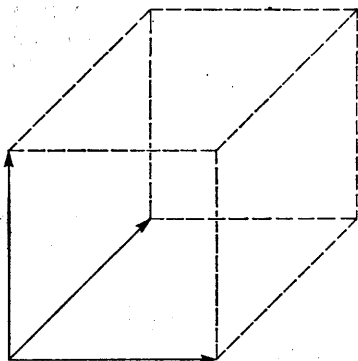
A csupán strukturális szempontú vizsgálat is csak a földrajzi nevek egyetlen sajátosságáról, a nevek belső szerkezetéről illetve annak változásairól képes adatokat közölni. A szemléltetés tehát itt is egyetlen egyenessel történhet. Mivel azonban a strukturális vizsgálat nem esik egybe és nem is párhuzamos a névélettani illetve nyelvi vizsgálatokkal, csupán érintkezési pontjaik vannak, a strukturális vizsgálat geometriai szemléltetése a függőleges és vízszintes határesetével, egy ferde-egyenessel valósítható meg:

Ha ezekután, a komplex vizsgálat követelményeinek megfelelően, egységbe hozzuk mind a három kutatási irányt, a következő geometriai képet kapjuk:

Az egységbe hozott három egyenes, három dimenzióknak felel meg: hosszúság = nyelvi dimenzió, magasság = névélettani dimenzió, mélység = strukturális dimenzió. A geometria szerint három dimenzióban az idomok jelentkeznek. Ezért földrajzi neveink vizsgálatának szemléltetésére szerkesztett ábránkat végezetül is ebben a formában alakíthatjuk ki:

Ezzel a szemléltetéssel igazoltuk azt, hogy földrajzi névkutatásunkban csak akkor adhatunk teljes, azaz plasztikus képet a földrajzi nevekről, ha mind a nyelvi, mind a névélettani és mind a strukturális sajátságok egységben az ajánlott komplex vizsgálattal végezzük ezután tudományos földrajzi-név-kutató munkánkat.

3. Eddigi fejtegetésemben többször és hangsúlyozottan megemlítettem, hogy a földrajzi nevek nyelvi, névélettani és strukturális sajátságai nem fedik egymást, egymással nem is párhuzamosak, de határozott érintkezési pontjaik vannak. Hogy ezek az érintkezési pontok hol találhatóak és milyen jellegűek, azt az ezután következő névkutatás derítheti föl majd részleteiben, de néhány saját gyűjtésű történeti és jelenkori szamosháti földrajzi név alapján a legkézenfekvőbbekre már itt rámutathatok.

A földrajzi neveket anyagi változásukban vizsgálhatjuk legbiztosabban és legkényelmesebben. Biztonságos a vizsgálat, mert a földrajzi nevek anyaga ténylegesen nyelvi jellegű, s így anyagbeli változásuk is csak nyelvi változások formájában jelentkezhet. A nyelvi változások vizsgálatára pedig jól bevált hagyományos és megbízható módszerek állnak rendelkezésünkre. Kényelmessé pedig az teszi az ilyen vizsgálatot, hogy a történeti és jelenkori párhuzamos adatok segítségével a változások nyelvi mibenléte könnyen hozzáférhető.

A nyelvi változásoknak hangtani, alaktani, lexikális és jelentéstani szempontjait szokás elkülöníteni. A továbbiakban én is ebben a rendszerezésben közlöm bizonyító adataimat és észrevételeimet, de annyi módosítással, hogy a jelentéstani változásokra itt most nem leszek tekintettel. E módosításra egyrészt az kényszerít, hogy szűk területről származó történeti adattáram jelentéstani vizsgálatokra nem ad kellő lehetőséget; másrészt pedig úgy látom, hogy a földrajzi nevek jelentéstani és névélettani sajátságainak összefüggése annyira közismert, — mondhatni közönséges —, hogy azt külön bizonyítani ma már fölösleges. Gondoljunk például arra, hogy földrajzi neveink névélettani rendszere szinte teljes mértékben a földrajzi nevek jelentéstani sajátságaira épült (I. LŐRINCZE LAJOS, *Földrajzi neveink élete*, Bp. 1947.; INCZEFI GÉZA: *SzPFÉ.* 1962. 33–36. stb.). Ezért a továbbiakban a földrajzi nevek hangtani, alaktani és lexikális változásain keresztül törekszem a földrajzi nevek nyelvi, névélettani és strukturális sajátságai között tapasztalható kapcsolatok kimutatására.

a) *A földrajzi nevek hangtani változásairól.*² — Már említettem, egyébként kutatóink körében is közismert tény, hogy a földrajzi nevek nem mentesek a nyelvi tendenciáktól, nyelvjárási hatásoktól és nyelvi konzervatívizmusoktól. Szamosháti példáim szépen igazolják ezt. Kerül példa a nyíltabbaválás szemléltetésére: MAKS. 1357. *Huzyuzeg* > Kbv. 1891. *Hosszu szeg* (Szszeg); ORTV. 1296. *Kuchurd fuka* > 1966. *Kocsörd* (Szszeg) stb. Bizonyíthatom a jövevényszavak nehéz hangkapcsolatainak ejtéskönnyítő hangátvetésre való törekvését is (l. erre egyébként DEME LÁSZLÓ: MNYTK. 69:32); CSÁNKI 1368. *Tehnye* > 1966. *Tenyhe* (Szszeg). Kimutatható a nyelvjárási hatás is: MAKS. 1425. *Welche, Welcherethe* > 1966. *Vőüs réti* (Nábr). Itt az *-el-* hangkapcsolatnak a Szamoshátra oly jellemző *-őü-* pótlónyújtásos változásával van dolgunk. — Idézhetném tovább is az adatokat, de valamenyiből az derülne ki, amit már ennyiből is láthatunk: a földrajzi nevek hangtani változásai — a vizsgált nyelvjárásterületen belül — nyelvi változások csupán, s nem látszanak összefüggésben lenni a földrajzi nevek névélettani és strukturális sajátágaival. Ez pedig azt jelenthetné, hogy a földrajzi nevek hangtani vizsgálata általános névtani szempontból közömbös, s így termékenynek sem ígérkezik.

Egy jelenkori szamoszegi adat — történeti párhuzamát, sajnos, nem sikerült fölkuatnom³ —: *Küsszeg*, mégis utal valamire. A község nyelvjárására jellemző az *ü*-vel szembeni *i*-zés: 1966. *fil, fige, firész, firhang, firidik, igyes, siket, rihes, bikfa* stb. Ez a jelenség nyelvi konzervatívizmusnak minősül, minthogy BENKŐ LORÁND (Nyj. tört. 88) kutatásai szerint az állapot azzal magyarázható, hogy az *i* > *ü* irányú, XVI. századi nyelvi tendencia alól az északkeleti-nyelvjárásterület, ahová Szamoszeg is tartozik, kivonta magát. A *Küsszeg* földrajzi név, továbbá a *hütös* 'hites (pl. feleség)' és még egy néhány adat azonban arra utal, hogy ez a tendencia Szamoszeg nyelvjárásában is megpróbált, jöllehet sikertelenül, eluralkodni. Ennek a kísérletnek az eredménye az idézett *ü*-zű adatok. Így a tájegységen belül, mint egy sikertelen nyelvi tendencia megőrzött maradványát, „viszonylagos” hangtani konzervativizmusként tarthatjuk számon a *Küsszeg* földrajzi nevet is. Névtani szempontból ez látszólag éppolyan közömbös példának mutatkozik, mint amilyenek a nyíltabbaválásra idézett előbbi adatok voltak. Alaposabb vizsgálattal azonban mégis többnek bizonyul.

A *Küsszeg* név *küs-* elemét a szamoszegi lakosság már nem tudja kapcsolatba hozni a *kis* szóval, azaz a *küs-* szó egykori 'kis' jelentése a szamoszegi nyelvtudatban mostanra elhomályosult. Bizonyíték erre, hogy a mai lakosság a 'kis' fogalom jelölésére mindig a *kis* szót használja, továbbá, hogy a *Küsszeg* földrajzi név magyarázatára, a népetimológia kutatója számára bizonyára tanulságos, de különben egészen helytelen megoldásokat ad. Egyes

² Az ezután jelentkező rövidítések értelmezése a következő: CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában (Bp. 1890—1913); Kbv. = KATASZTERI birtokvázlatok 1891. (a jelzett községekből); MAKS. = MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye (Bp. 1942); ORTV. = ÖRTVAY TIVADAR, Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig (Bp. 1882. I—II); PEST. = PESTHY FRIGYES, országos kéziratos földrajzinév-gyűjtemény (Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hung. 1114); Nábr. = Nábrád; Ksemj. = Kérszemjén; Szkér = Szamoskér; Szszeg = Szamoszeg. — A csupán 1966-tal jelzett adatok saját helyszíni gyűjtéseimből származnak.

³ PAPP LÁSZLÓ lektori jelentése szerint a *küs* forma régiség, a XVI. századi iratokban gyakran jelentkezik a szatmári részekről.

adatközlőim azon az alapon, hogy ezt a Szamos-parti területet gyakran elöntötte a víz, s emiatt művelése nehéz és kockázatos volt, kapcsolatba hozták a *küzd* igével, s *Küszködő-szeg*-félének magyarázták. Mások *Küs-szeg* 'köves-szeg'-nek vélték eredeti fokon a nevet, mivel szerintük a Szamos vize köveket hordott volna az itteni part mentére, noha ez a Szamosnak szinte a torkolatvidéke már. Ismét mások egy *Közös-szeg* formának gondolták, mondván, hogy régebben a szomszédos panyolaiakkal közösen birtokolták ezt a területet. Mondanom sem kell, hogy kutatásom ezeket a népies magyarázatokat nem igazolhatja. Hogy valóban a *kis* szó rejlik ebben a névben, leginkább bizonyítja az a tény, hogy a szomszédos folyókanyarban megtalálható a párhuzamos *Natyszeg* nevű dűlő is.

Az adat névtani érdekességét egy olyan névtani szempontú szituáció-változás (vö. erre: Nyr. 95:159) adja, amelyik a folyamszabályozás eredményeképpen jelentkezett. A Szamos szabályozása ugyanis úgy alakult, hogy utána az eredetileg kisebb területű *Küsszeg* nevű dűlő akkora, sőt — terrepmegfigyeléseim alapján — inkább nagyobb lett, mint az eredetileg terjedelmesebb *Natyszeg* nevű dűlő. Ez a méretekben jelentkező szituáció-változás igényelné a névváltozást is (l. i. m. 161). Ilyen azonban Szamosszezen nem következett be, mert a „viszonylagos” nyelvi konzervativizmust őrző *küs*- szó időközben, éppen konzervativizmusa miatt, jelentés nélkülivé vált, s így a *Küsszeg* ~ *Natyszeg* nevek valóság-viszonyában jelentésbeli ellentmondást nem észlelhet a község mai lakossága, minthogy nem 'kis' és 'nagy' jelentésű nevek, hanem jelentés nélküli és jelentéssel bíró földrajzi nevek állnak egymással szemben.

Az elmondottakból tehát azt az elméleti tapasztalást lehet levonni, hogy a földrajzi neveknek azok a hangtani sajátosságai, amelyek jelentés nélkülivé teszik a földrajzi nevek valamely elemét, gátlólag hatnak a névélettani szempontú szituáció-változások által igényelt névváltozások megvalósítására. Így a földrajzi nevek hangtani és névélettani sajátosságai között valamelyes érintkezés főnnáll.

Föl kell hívnom a figyelmet a földrajzi nevek hangtani vizsgálatának egy olyan jellemzőjére is, amelyik közvetve segíti névkutatásunkat. Ha megfigyeljük a következő párhuzamos adatokat: MAKS. 1357. *Huzzyuzeg* > PEST. 1864. *Husszu szeg* > Kbv. 1891. *Hosszu szeg* (Szszege), kételkednünk kell az 1864-es adat hitelében. Még, ha föl is tételeznénk, hogy a név 1864-ig, egy nyelvi konzervativizmussal, megőrizte az eredeti zárt *u* hangot, nehezen lehetnők el, hogy ezt a századokig őrzött sajátosságot minden nyelvi inspiráció nélkül — a nyíltabbaválás kora már rég lezárult — a múlt század utolsó negyedében megváltoztatta volna. Arról lehet itt szó, hogy az 1864-es adat följegyzője tévesen *u*-val jelölte a valóságban *o*-nak ejtett hangot. Nagyon tanulságos a Kbv. 1891. *Desseuffy tanya* > 1966. *Dèrszöüfi tanya* (Szkér) párhuzamos adat is. Itt sem hangtani változásról van szó, csupán arról, hogy az 1891-es forrás a korabeli helyesírás szerinti hivatalos névformát közölte, az 1966-os adat följegyzője pedig a népies kiejtésűt. — E példák bizonyosságként megállapíthatjuk, hogy a földrajzi nevek hangtani vizsgálatának a segítségével a téves följegyzésű adatok hitelesíthetők, illetve a hivatalos névformák a népiesektől elszigetelhetők. Ebből pedig az következik, hogy a földrajzi nevek hangtani vizsgálata általános névtani szempontból sem lehet közömbös, nem mellőzhető.

b) A földrajzi nevek alaktani változásairól. —

A rendelkezésemre álló adatok alapján két típust tudtam elkülöníteni: 1. a l a p-szó és képzett szó; 2. jelöletlen és jelölt szerkezet váltakozik a történeti és jelenkori adatok párhuzamában: MAKS. 1425. *Borsou* > 1966. *Borsóys* (Nábr.); MAKS. 1279. *Deusteluk* > 1966. *Dijóybereg* (Szkér); MAKS. 1425. *Thekeyzagh* > 1966. *Tököshát* (Nábr., Ksemj.); példa az utóbbira: MAKS. 1433. *Jacobzege* > 1966. *Jakapszeg* (Nábr.); MAKS. 1425. *Welcherete* > 1966. *Vöüs réti* (Nábr.). — Jeleznem kell, hogy a változási irány a kevés adat alapján sem egysíkú.⁴ Bővebb és nagyobb területről származó példák segítségével erről majd biztosabbat lehet mondani.

A földrajzi nevek alaktani vizsgálatában különös jelentőséget tulajdonítok azoknak az adatoknak, melyekben az eredeti képző nélküli forma később képzővel — főképpen *-s* melléknévképzővel — jelentkezik a forrásokban. Úgy látszik ugyanis, hogy a földrajzi nevek ilyen természetű alaktani saját-sága exponáltan érintkezik a név strukturális sajátosságával. Ezt a meggyőző-désemet azokra az *-s* képzős önálló lokalizátorokra (l. erre: NyK. 72:108) építem, melyeket az egész magyar nyelvterületről, s így például Szamosszegről is bőven ki tudunk mutatni: PEST. 1864. *Fiatalos*, PEST. 1864. *Golyvás* > 1966. *Géjvás*; 1966. *Hegyess*, *Kincses*, PEST. 1864. *Otóványos*; 1966. *Pettyes* stb. E nevekről azt tartjuk, hogy egy eredetibb, teljesebb névformából strukturális változás következményeképpen jelentkeznek (l. i. m. 107). Nem gondolom lehetetlennek, hogy ennek a strukturális rövidülésnek éppen a nevekben jelentkező *-s* képzővel magyarázható az indítéka. A j e l e n t é s t a p a d á s n a k nevezett köznévi változás analógiájára — mint például: *fenyves erdő* > *fenyves*, *lábás edény* > *lábás*, *farkas állat* > *farkas* stb. — azokban a földrajzi nevekben is megindulhatott egy rövidülési folyamat, melyekben eredeti vagy később bekerült *-s* képző tapasztalható.⁵ Ezt a föltevésemet igazolni tudom szamosszegi történeti adatokkal: PEST. 1864. *Nyárási Dűlő* > 1966. *Nyáros*; PEST. 1864. *Kincses Morta* > 1966. *Kincses*.⁶

A földrajzi nevek alaktani és strukturális sajátosságai tehát valóban kapcsolatban vannak egymással, s így vizsgálatainkban ezzel föltétlenül számolnunk kell.

c) *A földrajzi nevek lexikális változásairól.* — Mindjárt előljáróban kiemelem, hogy példáim közül az idevonhatóak jelentkeznek leggazdagabban, s véleményem szerint ez országos viszonylatban sem lehet másképp.

Tapasztalatom alapján a földrajzi nevek lexikális változása háromféle: 1. lexikális csökkenés, pl. MAKS. 1425. *Bakona zygethe* > 1966. *Bakonya* (Nábr.), PEST. 1864. *Sűrű erdő* > 1966. *Sűrű* (Szszeg); 2. lexikális bővülés, pl. MAKS. 1357. *Eger* (= 'erdő') > PEST. 1864. *Nagyéger* (Szszeg); 3. lexikális fölcserélődés, pl. Kbv. 1891. *Alsó erdő* > 1966. *Gazdák erdeje* (Szszeg), MAKS. 1459. *Feketeher* > 1966. *Nagyéger* (Ksemj.).

⁴ *Borsou* > *Borsóys*, de *Deus(telek)* > *Dijóy(bereg)*.

⁵ PAPP LÁSZLÓ lektori jelentése hangsúlyozza a jelentéstapadással szemben a ráértés létjogát e példák esetében. Ennek a lehetőségét magam sem zárom ki (vö. pl. NyK. 72:108). Az ilyen adatok azonban, mint: PEST. 1864. *Kincses Morta* > 1966. *Kincses*; PEST. 1861. *Nyárási Dűlő* > 1966. *Nyáros*, csak jelentéstapadással alakult szerkezeti változásokra utalnak.

⁶ Az ország különböző vidékeiről hasonló példákat l. NyK. 72:104–105.

A példák tanúsága szerint a lexikális csökkenés és a lexikális bővülés mind a névélettani, mind a strukturális sajátságokkal kapcsolatban áll; a lexikális fölcserélődés pedig csupán a névélettani sajátságokkal függ össze. A földrajzi nevek lexikális változása tehát a névélettani és strukturális változások függvényeként jelentkezik. De nézzük meg ezt egy-egy példán!

A már idézett 1425-ös nábrádi *Bakonazygethe* földrajzi nevet a mai lakosság *Bakonya* formában ismeri. A változás nyelvi szempontból lexikális csökkenés, a név belső szerkezeti viszonya alapján strukturális rövidülés. Ha azonban megpróbáljuk rekonstruálni névélettani alapon azt a situációt, amiben a név keletkezett és változott, teljes bizonyossággal tapasztalhatjuk, hogy a változás eredeti indítéka ez utóbb említett névélettani sajátságokból fakadó situációban rejlik (l. erre: Nyr. 95:159. kk).

A ma *Bakonya* névvel jelölt erdős terület a Túr folyó holtága mentén fekszik, és szintjével jelentősen kiemelkedik környezetéből. Jelenleg tehát *d o m b s z e r ű*-nek hat. A folyamszabályozás előtt azonban egészen más volt az állapota. Az áradó Túr vize a laposabb környezetet elöntötte, de magát a jelzett területet nem. Így régen az *s z i g e t s z e r ű*-en hatott. Az ősből név jelölt birtokösszerkezete: „zygethe”, határozottan egy nagyobb tájegység differenciálódására utal. Mindezek ismeretében pedig azt tarthatjuk a névről, hogy az olyan *m á s o d l a g o s* (szekunder) földrajzi név (l. NyK. 72:109), amelyik lokalizátorát a differenciálódott *t á j e l s ő d l e g e s* (primer) földrajzi neve (l. i. m. 104) után, mint *n é v a d á s i a l a p* után kapta; bázisnevét pedig az elnevezendő földrajzi részegység közneve, azaz „szigetszerűsége” alapján. Ilyen situációban a név régen jó volt, és pontosan lokalizált. De, mint említettük, a folyamszabályozással ez a situáció megváltozott. A terület szintje ugyan nagyjából ma is olyan, mint 1425-ben volt, de a Túr vize már nem folyja körül, s ezért legföljebb *d o m b*-nak lehet tekinteni, de *s z i g e t*-nek semmiesetre sem. A situáció-változás következtében tehát az eredeti név anakronisztikussá vált, s szükséges lett egy olyan névváltoztatás, ami ezt az anakronizmust megszünteti. A megoldás többféle lehetett volna, mint például egy **Bakony erdeje* vagy **Bakonya dombja* formájú lexikális fölcserélődés, minthogy a terület valóban erdő illetve valóban dombosabb rész. A lakosság (= *e l n e v e z ő*) azonban a strukturális változás szabályai szerint járt el, elhagyta az anakronisztikus *-zygethe* bázisnevet, és önálló lokalizátort alakított a névből: *Bakonya*. Ehhez bizonyára hozzájárulhatott az is, hogy az eredetileg osztatlan tájegység differenciálódásával a többi másodlagos (szekunder) földrajzi nevek olyan újranevezéssel alakultak ki, melyben nem jelentkezett a tájegység elsődleges (primer) neve lokalizátorként. Az 1425. *Bakonazygethe* > 1966. *Bakonya* névváltozás tehát szerkezeti szempontból szabályos, és a célnak is megfelelő, de nyelvi területen, azaz a név anyagában, azonban mint lexikális csökkenés jelentkezik.

A lexikális bővülést mutató *MAKS. 1357. Eegur* > *PEST. 1864. Nagyéger* (Szszeg) adatok is hasonlóképpen értékelhetőek. Az eredetibb 1357-es *Eegur* adat, feltehetőleg már egy régiebb **Égererdő*-féle szerkezetből rövidült strukturális változással. Számunkra azonban ez most közömbös. Fontos az, hogy korabeli szituációja alapján az *Eegur* név egy olyan erdős területet jelölt, amelyeknek jellemzője az égerfa volt. Ez a situáció azonban 1864-re megváltozott. Az erdőt kiirtották, s csupán egy hatalmas égerfa-példány maradt az egészből. A situáció-változás a jelentkező anakronizmus miatt igényelte a névváltozást, minthogy egy eredetibb erdő nevével utólag nem nevezhetnek

egyetlen fát.⁷A megoldás csak egyféle lehetett. Mivel az eredeti név már amúgy is önálló lokalizátor volt, az elnevezendő égerfa jellemző sajtásága (= nagy) alapján ezt a lokalizátort egészítették ki a *Nagy-* névelemmel: *Nagyéger*. Így kialakult egy olyan strukturális forma, melyben a lokalizátor + bázisnév viszonyában nem jelentkezett változás, hanem az csak a lokalizátoron belül nyilvánult meg. Nyelvileg természetesen lexikális változás formájában realizálódott mindez.

A lexikális fölcserélődésre a szamoszegi Kbv. 1891. *Alsó erdő* > 1966. *Gazdák érdeje* földrajzi nevet idézem. Hangsúlyozni kívánom itt, hogy a két név között dialektológiai különbséget is gondolok annyiban, hogy a régebbi adatot hivatalos, az újabb adatot népies eredetűnek hiszem. De ettől függetlenül, olyan lexikális fölcserélődést tapasztalok bennük, melynek indítéka egy eredeti névelettani szituáció megváltozásában kereshető és található.

Az eredeti szituáció rekonstruálása érdekében néhány történeti adalék idézése föltétlenül szükséges. Ezek a következők:

A gróf Károlyi családnak jelentős birtoka volt a község határában. Erre hatalmas tanya épült, amit hivatalosan *Károlyi tanya*, újabban *Petőfi tanya*, népiesen *Gróuftanya* (~ *Gróuftagosi tanya*) néven ismerünk.⁸ A tanya alatt közvetlenül húzódott a grófi család egyik erdeje, amit máig is *Gróuférdeje* néven emlegetnek. Ezentúl, tehát a tanyától távolabb, a grófi család másik erdeje feküdt, amit Kbv. 1891. *Alsó erdő* néven neveztek, de most *Gazdák érdeje* néven emlegetnek.

Az *Alsó erdő* név természetes szemlélet alapján keletkezett. Azt tapasztaljuk ugyanis a földrajzinév-adás gyakorlatában az általunk vizsgált területen, hogy egy adott viszonyítási-centrumhoz közelebb eső földrajzi egység általában felső, egy távolabb eső földrajzi egység pedig alsó jellegűnek minősül a helyzetviszonyításban. Mivel a tanyától — a grófi birtok központjától — a jelzett *Alsó erdő* nevű terület távolabb esett, jogosan kapta az *Alsó-* lokalizátort. Föltűnő csupán az a névadásban, hogy miért a tanya, és miért nem a község volt a viszonyítási centrum. A magyarázat erre csak az lehet, hogy az *Alsó erdő* nevet nem a falu lakói, hanem a községi hatóság, esetleg a tanya dolgozói alkották, s alapul — jogosan — a grófi birtok központi tanyáját vették. Mindezek mellett a név régen jó volt, és pontosan lokalizált.

Idővel azonban birtokos változás történt. A *Gróuférdeje* nevű terület állami tulajdonba került, az *Alsó erdő* nevű rész pedig a községi gazdáké lett. Ez a gazdacseré még nem eredményezett volna föltétlenül névváltozást, ahogy ezt a máig föntmaradó *Gróuférdeje* név is bizonyítja. Az a tény azonban, hogy a birtokos megváltozása mellett az *Alsó erdő* név keletkezésének eredeti szituációja is megváltozott, igényelte a névváltozást. Az új tulajdonosok viszonyítási centruma ugyanis már nem a falutól távol eső tanya volt, hanem maga a község. Ez esetben pedig az eredetileg *Alsó erdő* néven ismert terület inkább *Felső erdő-nek volna mondható a fentebb jelzett szemlélet szerint, minthogy közvetlenül a falu alatt húzódik. A szituáció megváltozásával az *Alsó erdő* név ellentmondásossá vált, s ennek feloldásán a lakosság úgy segített, hogy a névstruktúra változtatása nélkül, egyszerű lexikális fölcserélődéssel, az eredeti *Alsó-* lokalizátort az új birtokosok gyűjtőnévvel (= *gazdák*) cserélte

⁷ L. erre: NyK. 72:118.

⁸ Az 1970-es szamosi árvíz egy épületrész kivételével teljesen elpusztította ezt a tanyát.

föl, s így a név *Gazdák érdeje* lett. Ezzel a megoldással mindkét névélettani jellegű változás elégtételt nyert: megszűnt a régi név ellentmondásossága, és kifejezésre jutott az új névben a birtokos változás ténye is. Nyelvileg mindez természetesen lexikális fölcserélődésben realizálódott.

4. Eddigi fejtegetéseink során képet kaptunk a földrajzi nevek plasztikájáról, a földrajzi nevek nyelvi, névélettani és strukturális sajátságainak legexponáltabb érintkezési pontjairól. Megtuttuk, hogy a földrajzi nevek hangtani sajátságai között előkerülnek olyanok, melyek gátlólag hatnak a névélettani indítékú szituáció-változással járó névváltozásokra. Valószínűsítettük azt a lehetőséget is, mely szerint a földrajzi nevek egyes alaktani változásai egy későbbi strukturális változás elindítói lehetnek. Végül bizonyítottuk, hogy a gyakran jelentkező lexikális változásokat általában a földrajzi nevek névélettani szempontú szituáció-változásai eredményezik. Mindezek ismeretében tehát joggal igényelhetjük földrajzinév-kutatásunktól azt a komplex vizsgálatot, amit címként állítottam fejtegetéseim élére.

Befejezésül még egy kérdésről szeretnék röviden szólni. Az elmondottak után önkéntelenül felvetődik az a probléma, hogy vajon egy ilyen komplex névtani vizsgálatban az idézett három sajátság (nyelvi, névélettani, strukturális) egyenrangúnak tekintendő-e, vagy valamelyik sajátságot ki kell emelni, uralkodóvá tenni, s a másik kettőt az alá rendelni. Jogerősen csak ezután következő névkutatásunk eredményei és tapasztalatai alapján adhatunk erre választ. Irányadó szempont esetleg az lehet, hogy a leginkább névtaninak számító sajátságot engedjük eluralkodni, ha erre egyáltalán szükség van. Igaz, lehetnek e téren megoszlóak majd a vélemények, egyéni elgondolásom szerint azonban a domináns szerepét a strukturális sajátság töltheti be azzal az indoklással, hogy míg a nyelvi sajátság túltengése a nyelvtudományok felé sodorhatná el névkutatásunkat, addig a strukturális sajátság még túltengése esetén is csak a névtudományhoz kötheti azt.⁹

BALOGH LÁSZLÓ

Über die komplexe Untersuchung unserer geographischen Namen

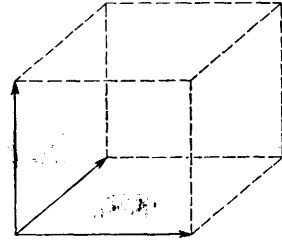
1. In seiner Studie stellt der Autor fest, daß unsere Forscher das Wesen unserer geographischen Namen in ihrer Hauptsache richtig, aber in voneinander wesentlich abweichenden Aspekten einander anzunähern versuchen. Die geographischen Namen als akustische Phänomene sind von sprachlicher Natur; aber nach außen, gegen den Menschen und die Landschaft hin, zeigen sie auch charakteristische Besonderheiten, und dadurch sind sie auch von namensphysiologischer Bedeutung; wir können sie sogar auf Grund ihrer inneren strukturellen Zusammenhänge auch für strukturelle Phänomene halten. Auf Grund dieser drei Faktoren kann die Forschung auf drei Gebieten vorgehen, und so können sich drei Forschungsrichtungen herausbilden: eine sprachliche-, eine namensphysiologische- und eine strukturelle Richtung. Jedoch wäre die Herausbildung solcher Richtungen von Nachteil, weil sie mit ihrem Selbstzweck zur Einseitigkeit führen würden, und sich von der Onomastik entfernend, die Forschung gegen andere Wissenszweige forttreiben, d. h. sie würden das Eigenprinzip der Onomastik gefährden.

⁹ Meg kell jegyezmem itt, hogy a strukturális sajátságok túlhangsúlyozása is veszélyes lehet, mert könnyen a névkutatás megmerevedéséhez vezethet.

2. Der zweite Teil der Arbeit veranschaulicht auf geometrische Weise, daß nur ein Komplex der sprachlichen, namensphysiologischen und strukturellen Besonderheiten ein ganzes, d. h. ein plastisches Bild der geographischen Namen geben kann. Der Verfasser stellt alle Forschungsrichtungen symbolisch durch je eine solche Dimension dar (sprachliche Dimension: $\rightarrow$; namensphysiologische Dimension: $\uparrow$; strukturelle Dimension: $\nearrow$), was für sich allein wenig besagend, aber aufeinander abgestimmt — zu einer Form vereinheitlicht — die Gesamtheit des Wesentlichen zeigt:

namensphysiologische
Richtung
(Höhe)

strukturelle Richtung
(Tiefe)

sprachliche Richtung
(Länge)

3. Im weiteren beweist der Autor mit einem geschichtlichen und modernen Vergleich, daß der natürliche Grund der komplexen Untersuchung ist, daß die sprachlichen, namensphysiologischen und strukturellen Besonderheiten voneinander nicht unabhängig sind, sondern daß es exponierte Berührungspunkte gibt. Der Autor beweist die Berührungspunkte dieser sprachlichen, namensphysiologischen und strukturellen Besonderheiten mit Hilfe des sprachlichen Materials der Namen und mit historischen Beiträgen auf Szamosháter Belegen basierend.

4. Der abschließende Teil der Veröffentlichung beinhaltet das Fazit, das man daraus ziehen kann. Es wird festgestellt, daß der Wunsch berechtigt ist, wonach im weiteren unsere Namensforschungsarbeit auf vielfältige Weise durch Aufeinanderabstimmen der sprachlichen, namensphysiologischen und strukturellen Besonderheiten fortgesetzt werden soll.

LÁSZLÓ BALOGH